

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.132.6

А. С. Бахаєва,*ад'юнкт кафедри цивільно-правових дисциплін
факультету № 4 (кіберполіції)**Харківського національного університету внутрішніх справ;**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6498-2213>***Воля та волевиявлення як умови дійсності правочину**

Досліджено дискусійні питання щодо визначення юридичної природи волі та волевиявлення як умови дійсності правочину та їх місця в системі юридичних фактів. Проаналізовано кілька основних підходів до визначення правової природи волі та волевиявлення. На підставі результатів наукових здобутків та доктринальних положень, здійснених у сфері правочинів, зроблено спробу з'ясувати місце волі та волевиявлення серед юридичних фактів і їх правову природу. Зроблено висновок, що правочин, вчинений із порушенням волі та волевиявлення, як юридичний факт належить до неправомірних дій, а отже, – до правопорушень. Проте, незважаючи на недійсність правочину з точки зору об'єктивного права, за певних умов такі правочини можуть визнаватися судом дійсними, оскільки не порушують конкретних суб'єктивних прав інших осіб.

Ключові слова: воля, волевиявлення, правочин, недійсний правочин, правова природа, юридичний факт.

Постановка проблеми. Оновлення цивільного законодавства продовжується, оскільки навіть прийнятий 16 січня 2003 р. Цивільний кодекс України суттєво не усунув низку прогалин, що стосувалися проблем визнання правочинів недійсними, та поставив нові питання щодо теоретичного осмислення концептуальних положень недійсності правочинів, подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання відносин у цій сфері. Прийняття змін, внесених згідно із законом № 675-VIII від 03.09.2015, на перший погляд, поліпшило нормативно-правову врегульованість цього інституту, але продовжують існувати проблеми як теоретичного, так і практичного спрямування. Одним із дискусійних у науці цивільного права було й залишається питання волі та волевиявлення як умови дійсності правочину та їх місця в системі юридичних фактів. Слід зазначити, що недосконалість низки положень цивільного законодавства, розпорошеність нормативно-правових актів, що регулюють суміжні цивільні правовідносини, лише сприяють збільшенню кількості цивільних справ про визнання правочинів недійсними. Водночас існує тенденція недобросовісного використання таких способів захисту цивільних прав, як визнання правочину недійсним та відновлення становища, яке існувало до порушення (двостороння реституція). Як справедливо відмітив В. В. Вітрянський, здебільшого

такі способи захисту використовуються недобросовісними боржниками для ухилення від відповідальності у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням договору [1, с. 803]. З огляду на окреслений стан речей існує пласт теоретико-практичних аспектів, що залишився недостатньо дослідженим і дискусійним.

Аналіз останніх досліджень. Науковий інтерес до вивчення недійсних правочинів простежувався ще з часів дореволюційного періоду. Перші наукові розробки з цього питання були викладені у монографії Н. Растеряєва «Недействительность юридических сделок по русскому праву», яка вийшла у світ у 1900 році [2]. Значний внесок у дослідження недійсних правочинів внесла Н. В. Рабінович («Недействительность сделок и ее последствия» [3]). У подальшому проблемами недійсних правочинів переймалися В. П. Шахматов («Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия» [4]), Ф. С. Хейфец («Недействительность сделок по советскому гражданскому праву» [5]) та К. А. Разумов («Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация») [6], наукові положення яких уже ґрунтувалися на ЦК 1963 р.

Науковий потенціал для дослідження проблем недійсних правочинів не зменшується й до сьогодні. В Україні серед останніх дисертаційних досліджень із цієї тематики можна виділити кандидатські дисертації Н. С. Хатнюк «Заперечні угоди та їх правові наслідки» (2003 р.), В. О. Кучера «Нікчемні правочини» (2004 р.), В. І. Жекова «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» (2006 р.), О. В. Перової «Недійсність правочину, який порушує публічний порядок» (2010 р.), І. В. Давидової «Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману» (2011 р.), О. І. Длугош «Недійсність правочинів з дефектами воли» (2013 р.) та К. В. Скиданова «Воля і волевиявлення в правочині» (2015 р.) Чималою є й кількість наукових публікацій із відповідної проблематики у збірках статей і в юридичних наукових періодичних виданнях.

Проте, незважаючи на широкий інтерес науковців до проблем недійсних правочинів, сьогодні ще виникає немало теоретичних і практичних питань навколо блоку правочинів, укладених із порушенням вимог законодавства, зокрема й тих, що стосуються вимог єдності воли та волевиявлення учасників правочину, і досі не існує єдиної позиції щодо юридичної природи недійсних правочинів та їх місця в системі юридичних фактів.

На підставі результатів наукових здобутків і доктринальних положень у сфері недійсних правочинів, **метою** нашої статті є визначення воли та волевиявлення як умови дійсності правочину та їх місця в системі юридичних фактів.

Виклад основного матеріалу. Більшість учених радянської цивілістичної школи виділяли чотири [7] умови дійсності правочину, які у взаємній єдності і дозволяють диференціювати правочин від

інших юридичних фактів. Нам імпонує точка зору О. А. Пушкіна, який зупинився на п'яти умовах дійсності правочину [8].

По-перше, правочини повинні вчинятися належною особою правочину. Належна особа володіє достатнім для здійснення цього правочину обсягом цивільної дієздатності. Елементом дієздатності є правочиноздатність, яка полягає в можливості укладати певні правочини. У повному обсязі дієздатністю володіють тільки повнолітні або особи, які взяли шлюб до досягнення повноліття. До досягнення повної дієздатності фізичні особи мають відносну чи часткову дієздатність і вправі укладати лише правочини, прямо зазначені в законі. Фізичні особи, стосовно яких вступило в законну силу рішення суду про позбавлення дієздатності, взагалі не можуть укладати правочини, за них правочини укладають опікуни в межах своєї компетенції. Фізичні особи, обмежені судом у дієздатності, можуть укладати лише дрібні побутові правочини. Юридичні особи здійснюють лише правочини, що відповідають цілям і завданням їхньої статутної діяльності.

По-друге, правочин повинен бути спрямований на виникнення конкретних, обумовлених тільки ним правових наслідків, тобто має бути єдність волі та волевиявлення. Волевиявлення повинно чітко і правильно відображати внутрішню волю особи для учасників правочину і третіх осіб. Волевиявлення, зроблене лише для виду, щоби ввести в оману учасника або оточуючих, що не містить в собі дійсної волі на встановлення правовідносин, які сторони мали на увазі, не може мати значення дійсного правочину. Правочин повинен бути позбавлений також факторів, що можуть перевернути уявлення особи про його сутність або його елементи.

По-третє, правочини мають вчинятися за умови вільної та повної згоди їх учасників. Воля сторін у правочині повинна бути вільним волевиявленням, позбавлена впливу з будь-якого боку шляхом насильства, погрози, обману тощо.

По-четверте, зміст правочину не може суперечити цивільному законодавству і моральним принципам суспільства. Особи, вчиняючи правочини, повинні враховувати межі допустимості правочину та його призначення в суспільстві, дотримуватись вимог цивільного законодавства.

По-п'яте, під час вчинення правочину необхідно обов'язково дотримуватись передбаченої законом форми (простої чи нотаріальної), якщо порушення цієї форми тягне за законом визнання правочину недійсним.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, що нагромадився навколо блоку недійсних правочинів, у цивілістичній доктрині немає єдиної думки щодо правової природи волі та волевиявлення як умови дійсності правочину та їх місця в системі юридичних фактів.

Аналіз досліджуваної літератури з цього питання дозволив виділити кілька основних підходів до визначення волі та волевиявлення

як умови дійсності правочину та їх місця в системі юридичних фактів. Слід зазначити, що в науці йде полеміка з питання, чому надавати головне місце – волі чи волевиявленню. Ми можемо поділити позиції авторів на три групи. Перша стверджує, що, оскільки правочин – це дія, то й наслідки її пов'язуються з волевиявленням. Друга позиція базується на посиланні, що волевиявлення неможливе і, головне, породжується волею, отже, головне у правочині – це внутрішня воля особи. Третя позиція, з якою ми можемо погодитись, оцінює волю і волевиявлення тільки в їх поєднанні.

До першої групи авторів слід віднести: О. А. Красавчикова, який зазначав, що, вказуючи на необхідність вольових актів з боку конкретних осіб для руху більшості цивільних правовідносин, не варто вважати тотожними реальне існування правовідносин і психічний стан суб'єктів під час існування юридичних відносин, учасниками яких вони є [9, с. 99]; І. А. Спасибо, яка зазначала, що процес формування волі людини, спрямований на вчинення правочину (волеутворення), проходить три стадії: виникнення потреби та усвідомлення способів її задоволення; вибір способу задоволення потреби; прийняття рішення про вчинення правочину; тому внутрішня воля полягає у формуванні мотиву, уявленні про правову мету правочину, прагненні її досягнення, обранні способу для цього [10, с. 23]; І. П. Політову, яка визначає волю як автономну, незалежну поведінку учасника відносин, що не залежить від волі інших осіб, припускаючи можливість вибору способу досягнення своїх власних потреб; право на свободу волі та її вираження в той же час підтримує досягнення принципу безперешкодного здійснення цивільних прав та обмеження цього принципу, обмежує цивільні права [11, с. 9].

Зазначені науковці та правова позиція, яку вони займають, передбачає розуміння волі виключно у психологічній площині, що обґрунтовано піддавалося сумніву, з поступовим зміщенням акцентів із такого її бачення на волю в соціальному сенсі [12, с. 28–31]. Головні заперечення висловлювались, спираючись на штучність поділу розуміння волі в психологічному та соціальному сенсах, адже це можливо лише за певною теоретичною абстракцією. Насправді ж там, де є вольовий процес, воля завжди у своєму соціальному змісті виступає одночасно і як певний психологічний акт [13, с. 575].

До другої групи авторів слід віднести: М. М. Агаркова, на думку якого правовідносини «не припиняються від того, що їх учасники сплять, про них не думають або навіть не знають про них. Боржник не перестає бути боржником від того, що він забув про свій борг або не знав про нього (наприклад, опинившись боржником як спадкоємець)» [14, с. 144]; Д. Д. Грімм, котрий вказував на необхідність відрізнити в кожному конкретному випадку саму дію як форму прояву волі зовні, спонукальний мотив до здійснення дії або кінцеву мету його та об'єктивний результат, на який він спрямований і який є засобом для досягнення кінцевої мети [15, с. 96].

До третьої групи авторів належать: В. А. Ойгензихт, який визнає волю як психічне регулювання поведінки, що полягає в детермінованому і мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів і застосування зусиль для їх здійснення [16, с. 24]; О. І. Дугош, яка вказує на те, що воля фізичної особи на вчинення правочину – це внутрішній цілеспрямований психічний процес на вчинення юридичної дії, спрямованої на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, а волевиявлення – це зовнішній прояв волі особи не забороненими законом способами, що робить її доступною для інших осіб і є засобом досягнення правової мети правочину [17, с. 7–8].

Отже, воля формується особою шляхом усвідомлення нею того, що відбудеться, його правової мети і звичайних бажань до цього та їх втілення у формі, прийнятній та зрозумілій для інших осіб. Тому вчені виділяють дві фази такого психодієвого процесу – воля та волевиявлення. Як правильно зазначено, «боротьба між словом та волею» особи проходить через всю класичну юриспруденцію» [18, с. 137].

Завдяки виразу волі особи зовні вона має стати зрозумілою іншим.

Зовнішній вираз волі йменується волевиявленням. Виходить, що внутрішня стадія формування волі перебуває насамперед у психічній площині, а зовнішня – у площині дій. Зіставлення внутрішнього та зовнішнього процесів з очевидністю демонструє численні складнощі, які спіткають їх взаємоузгодження. Крім того, що той психічний процес, який є суто внутрішньою сферою людини, в яку не втручаються (якщо не брати до уваги правопорушення) інші особи зі своїм світоглядом, може не збігатися (часто це так і буває) з тим, що виражено зовні під час вчинення правочину, тобто втілено у волевиявленні, існують значні труднощі при переході з площини психіки у площину реалій. Є цілком можливим, що, вчиняючи правочин, особа «зовсім не хоче того результату, який мається на увазі правочином, або що вона, вчиняючи правочин, не має наміру виконувати зобов'язання, які вона взяла на себе, і їх виконання не хоче [19, с. 42].

Висновки. Аналіз правочину та недійсного правочину через призму волі та волевиявлення для вітчизняної теорії права та класифікації юридичних фактів допускає віднесення їх до групи правомірних дій або неправомірних дій. У даному випадку дійсні правочини як правомірні дії та недійсні правочини як неправомірні виявляються спочатку віднесеними в різні категорії юридичних фактів, незважаючи на використання визначення «правочин» стосовно цих обох категорій. Однак при віднесенні недійсних правочинів до правопорушень необхідно враховувати діалектичну єдність обов'язкових елементів правопорушення: заподіяння шкоди, неправомірного волевиявлення (дії), правового зв'язку між неправомірною дією та завданою шкодою і волі у вигляді вини порушника. Визначення цивільного правопорушення саме через сукупність об'єктивних та суб'єктивних елементів міцно закріпилося в науці цивільного права. Відсутність

якогось із елементів складу правопорушення під час вчинення недійсного правочину (наприклад протиправності, вини чи шкоди) свідчить про неможливість кваліфікації його як правопорушення, проте для визнання його недійсним достатньо лише однієї об'єктивної ознаки – його невідповідності нормам цивільного законодавства.

Список бібліографічних посилань: 1. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Изд. доп., стер. М.: Статут, 2002. 848 с. 2. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву. Часть общая и особенная: Догматическое исследование. СПб.: Тип. Товарищества «Обществ. польза», 1900. 373 с. 3. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 171 с. 4. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. 311 с. 5. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1972. 16 с. 6. Разумов К. Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1978. 191 с. 7. Гражданское право. Т. 1/под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Изд. 6-е. М.: Велби, 2002. С. 287. 8. Советское гражданское право. Ч. 1. 2-е изд., перераб. и доп./под общ. ред. В. Ф. Маслова и А. А. Пушкина. Киев: Вища шк., 1983. С. 212–213. 9. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958. 183 с. 10. Спасибо І. А. Набуття права власності: монографія/Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. Київ: НДІ приват. права і підприємництва, 2009. 170 с. 11. Политова И. П. Категория воли в гражданском праве России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2014. 28 с. 12. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица. М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. 363 с. (Ученые труды/Всесоюз. ин-т юрид. наук М-ва юстиции СССР; Вып. 12). 13. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву // Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву. М.: Статут, 2000. С. 508–648. 14. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1940. 192 с. (Ученые труды/Всесоюз. ин-т юрид. наук М-ва юстиции СССР; Вып. 3). 15. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. М.: Зерцало, 2003. 423 с. 16. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права). Душанбе: Дониш, 1983. 256 с. 17. Длугош О. І. Нездійсність правочинів з дефектами волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с. 18. Новицкий И. Б., Перетерский И. С. Римское частное право: учебник. М.: Юрид. лит., 1996. 544 с. 19. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе/отв. ред. М. С. Строгович. М.: Изд-во АН СССР, 1958. 187 с.

Надійшла до редколегії 22.02.2017

Бахаева А. С. Воля и волеизъявление как условия действительности сделки

Исследованы дискуссионные вопросы об определении юридической природы воли и волеизъявления как условия действительности сделки и их места

в системе юридических фактов. Проанализировано несколько основных подходов к определению правовой природы воли и волеизъявления. На основании результатов научных достижений и доктринальных положений, совершённых в сфере сделок, сделана попытка выяснить место воли и волеизъявления среди юридических фактов и их правовую природу. Сделан вывод, что сделка, совершённая с нарушением воли и волеизъявления, как юридический факт относится к правонарушительным действиям, а следовательно, – к правонарушениям. Однако, несмотря на недействительность сделки с точки зрения объективного права, при определённых условиях такие сделки могут признаваться судом действительными, поскольку не нарушают конкретных субъективных прав других лиц.

Ключевые слова: свобода, волеизъявления, сделка, недействительная сделка, правовая природа, юридический факт.

Bakhaieva A. S. Will and expression of will as conditions for the transaction's validity

Despite the fact that the work on improving and upgrading civil law is going on, the issues related to the problems of recognition of transactions as invalid are not fully covered.

Although there is a huge range of research in modern science that has accumulated around the block of invalid transactions, there is no single opinion within civil law doctrine concerning the legal nature of the will and expression of will as a condition for the transaction's validity and their place in the system of legal facts. Analyzing the literature on this issue, there are several basic approaches to determining the will and expression of will as a condition for the transaction's validity and their place in the system of legal facts. The opinions of scholars on this subject were divided, as the result, we can divide the positions of the authors into three groups. The first argue that since the transaction – is the action, then its consequences are associated with the expression of will. The second position is based on the link that the expression of will is impossible and, most important, is generated by the will, therefore, the main thing in the transaction – is the internal will of a person. The third position, and the author agrees with it, evaluates the will and expression of will only in their combination.

The author has conducted the analysis of the transaction and the invalid transaction in the light of the will and expression of will for the domestic legal theory and classification of legal facts that allows assigning them to the group of lawful or unlawful actions. It has been concluded that the transaction committed with the violation of the will and expression of will as a legal fact belongs to unlawful actions, and therefore – to the offenses. However, despite the invalidity of the transaction in terms of the objective law, such transactions, under certain conditions, may be recognized as valid by the court, because they do not violate specific subjective rights of others.

Keywords: will, expression of will, transaction, invalid transaction, legal nature, legal fact.

